

TÜRK KÜLTÜRÜ

SAYI 281

YIL XXIV

EYLÜL 1986

TÜRK KÜLTÜR SİSTEMİ İÇİNDE VAKFIN YERİ*

Doç. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ

Bir kültür müessesesi olarak vakfın, Türk kültür sistemi içindeki yerini belirleyebilmek için, her şeyden önce, bir toplumdaki biyolojik, ruhi, sosyal ve kültürel sistemler arasındaki ilişkilere bir göz atmak yerinde olacaktır.

Sosyal bilimlerde, ferdi veya müsterek, şuurlu veya şuursuz her türlü beşerî davranışa hareket denir. Şüphesiz burada hareket veya beşerî davranış en geniş mânâsı içinde düşünülmekte ve bunlar, sırf dıştan gözlenebilen davranışları değil fakat düşünceleri, duyguları, ihtiyaçları, arzuları, vs... yi de ifâde etmektedirler.

Tecrübi veriyi, diğer bir ifâdeyle sosyal hayatı, mantıkî bağlantıları çerçevesinde umumî önermelere veyâ nazariyelere dönüştürme işine ise sistemli tahlil veya sistemleştirme adı verilir.

Sosyolojik açıdan, aslında bir bütün olan toplumun veya onun ortak hüviyeti olan kültürün tahlilinde, sırf nazari olarak birbirinden ayrılabilen dört adet sistemden söz edilmektedir :

— **Biyolojik sistem**, yâni ihtiyaçlarla birlikte nöro-fizyolojîk uzviyet sistemi;

— **Ruhi (psişik) sistem**, yâni psikolojinin incelediği şahsiyet sistemi;

— **Sosyal sistem**, yâni umumiyetle sosyolojinin incelediği, aktörler ve gruplar arasındaki etkileşimler sistemi;

— **Kültürel sistem**, yâni özellikle antropolojinin incelediği normlar, modeller, değerler, ideolojiler ve bilgiler sistemi.

Bu sistemlerden herbiri, kendine özgü bir iç mantığa ve netice itibarıyla onu diğerlerinden ayıran "sınırlar"a sahip olmasına rağmen, aynı

(*) Bu yazı, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 30 Nisan 1986 günü Dil - Tarih - Coğrafya Fakültesi'nde Farabi Salonu'nda düzenlenen Bulgaristandaki Türk Vakıfları ve Millî Kültür Eserlerinin Semineri'ne sunulmuş bir tebliğdir.

zamanda diğerlerine açık bir sistemdir; dört sistem aralarında karşılıklı bağımlılık ve tamamlayıcılık ilişkilerini muhafaza ederler; öyle ki, bu sistemlerden herbirinin tahlili, onun çerçevesini açıklayan diğer üçünün en azından mevcudiyetini nazarı dikkate almak zorundadır. O halde bu karşılıklı bağımlılık perspektifi içinde, dört sistem, daha umumî bir sistemin dört alt-sistemi olarak düşünülebilir. Bu umumî sistem hareket sistemi-
dir. Çünkü hareket globaldir, aynı anda dört sistem içinde de yer alır ve bunların herbirinden gelen güçler veya tesirlerin etkileşiminden neş'et eder. "Hareketin izafet çerçevesi" beşerî ilimlerin buluşma sahasıdır.

Gerçekten psikolojik ihtiyaçlar, psişik dürtüler, sosyal aktörlerin etkileşimini ihtiva eden normlar, kültürel değerler, hareketi yönlendirmeye veya kontrol etmeye yarayan mekanizmalardır. Fakat bunlar aynı seviyede değildir: Biyolojik, psişik, sosyal ve kültürel sistemler, hareket üzerindeki etkileri açısından hiyerarşik olarak tanzim edilmişlerdir. En altta biyolojik sistem vardır, onun üzerinde de sırasıyla şahsiyet sistemi, sosyal sistem ve kültür sistemi yer almaktadır. En altta bulunan biyolojik sistem enerji kaynağı, en üstte bulunan kültür sistemi ise enformasyon, bilgi kaynağıdır. Kültür sistemi esas itibarıyla bilgiler, değerler ve ideolojiler gibi sembolik unsurlardan müteşekkil olduğu için, sırf sâhip olduğu enformasyon sâyesinde hareketi yönlendirir ve kontrol eder. İşte bu sebeptendir ki hiyerarşinin en yükseğinde yer almaktadır. Ve bu sistemler en yükseğinden yani kültür sisteminden başlamak üzere birbiri üzerinde kontrol icra ederler.

Burada belirtilmesi gereken bir nokta da şudur: Yukarıda bahsettiğimiz sistemlerden biyolojik sistem ile şahsiyet sistemi ferdi, sosyal sistem ile kültür sistemi ise toplumu alâkadar eder. Bizi burada daha çok sosyal sistem ile kültür sistemi ilgilendirmektedir. Çapı ne olursa olsun, ister küçük bir grup ister global bir toplum sözkonusu olsun, her müşahhas toplulukta, bu iki sistem zorunlu olarak birbiri içine nüfuz ederler. Sosyal sistem, kendisine temel sembolik unsurları tedârik eden kültür sistemi olmaksızın varolamaz; sosyal sisteme sahip olmayan kültür sistemi ise, bir "ölü medeniyet"ten başka bir şey değildir, tıpkı Eski Mısır ve Roma Medeniyeti gibi. Bu seminerde açık seçik ortaya konulacağı gibi, bugün Bulgaristan'da hem Türk sosyal sistemi hem de Türk kültür sistemi varlığını ve canlılığını muhafaza etmektedir. Bulgarların Türkleri isim değiştirerek eritme hareketi, Bulgaristan'daki Türk sosyal sistemini yok etmeye matuftur. Bunda başarılı olunduğu takdirde oradaki Türk kültür sistemi de ölü bir medeniyet hâline gelecektir.

Sosyal sistemle kültür sistemi arasındaki hem birleşmeyi hem de ayrılığı tesis eden anahtar - kavram, müesseseseleşme kavramıdır. Müesseseseleşme, tabiatı icabı umumî bir vasfa sahip olan kültür unsurlarının (değerler, fikirler, semboller) toplum üyelerinin sosyal hareketi ve etkileşimi üzerinde doğrudan ve anî bir kontrol icra eden hareket normlarına, rollere, gruplara dönüşmesinden ibârettir. Meselâ, adâletin umumî değeri, hâkimin rolünde, adliye teşkilâtında, kanunların bünyesinde müesseseseleşir. O halde, müesseseseleşme, bir nevî kültür unsurlarının müşahhaslaşması, uygulanabilir ve uygulanmış formlara dönüşmesi olgusudur.

İşte Türk - islâm toplumlarında, kültür değerlerinden birçoğunun müşahhaslaşması, uygulanabilir formlara dönüşmesi, vakıflar sâyesinde meydana gelmiştir.

Bu teorik çerçevede içinde, tarihimizde kültür değerlerimizin vakıf müesseselerine nasıl dönüştüğünü anlatmaya geçmeden evvel, vakıf ve vakıfla ilgili bazı terimleri açıklamamız uygun olacaktır.

Vakıf, VIII. asır ortalarından XIX. asır ortalarına kadar uzanan bir devrede, islâm memleketlerinin, özellikle Selçuklular ve Osmanlılar zamanındaki Türk dünyasının sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında önemli rol oynamış olan dinî, hukukî ve içtimai bir müessesedir. Bir kişi, mülkiyetine sahip olduğu menkul veya gayrimenkul mallarından bir kısmını veya tamamını, Allah'ın rızasını kazanma niyetiyle, halkın herhangi bir ihtiyacını gidermek üzere dinî, hayrî veya içtimai bir gayeye müebbeden tahsis ederse, malını vakfetmiş, yâni bir vakıf müessesesi kurmuş olur.

Daha önce yapmış olduğumuz müesseseseleşme tanımına göre, vakıf, Türk - islâm kültür sistemi unsurlarından birinin, bu topluma mensup bir kişiyi harekete geçirerek, onun şahsî mallarından bir kısmını kamu hizmeti görececek kuruluşlara dönüştürmesi eylemidir. Vakıf yapan kişiye **vâkıf**; bizzat kendisinden yararlanılmak üzere vakfedilen bina veya müesseselere **hayrât**; bu müesseselerin ebedî olarak yaşaması ve topluma hizmet sunması için vakfedilen gelir kaynaklarına ise **akar** denir.

Vakfın kuruluş belgesinin de **vakfiye** veya **vakıfnâme** diye adlandırıldığını biliyoruz. Bu belgede vakıfla ilgili bütün bilgileri bulmak mümkündür. Söz konusu vakfiyelerde olduğu gibi vakıf olarak yapılmış binaların kitabe veya duvar yazılarında da, bu müesseselere hayat veren **kültür sistemi unsurlarını** yakalamamız mümkündür. Meselâ, diğer bölgelerdeki Türk vakıflarının vakfiyelerinde olduğu gibi, Bulgaristan'daki

Türk vakıflarına âit vakfiyelerde de, umûmiyetle "gönül hoşluğu ile ödünç vermek" (LVII/18, LXXIII/20); "Allah yolunda (fi sebilillah) mal harcamak (infak)" (II/195, 261); "malını akrabaya, yetimlere, yoksullara vermek (itâ)" (II/177); "fakir beslemek (itâm)")LXXXIX/18, CVII/3); "sadaka vermek" (IV/114); ve özellikle "**Hayrât** yapmakta yarışmak" (II/148; III/114) gibi mefhumları ihtivâ eden âyetler yer almaktadır.

İnsanı ve toplumu harekete geçiren ve onlara yön veren bu kavramlardan bir kaçını kendi konteksti içinde ele alarak tahlil etmek, meseleyi biraz daha aydınlatacaktır, zannediyorum:

"Allah'a ve âhiret gününe inanırlar,
İyiliği emrederler, kötülükten vazgeçirmeye çalışırlar,
Hâyırâtda, yâni hayrî ve sosyal işlerde birbirleriyle yarış yaparlar,
İşte onlar kurtuluşa erenlerdir" (Kur'ân, III/114).

Bu metindeki hayrat kelimesinin altını çizerek söylüyorum. Biraz sonra bu kavrama döneceğiz. Vakıf literatüründe en çok kullanılan kelimelerden birisi de **meberrât** kelimesidir. Sevap için insanlık yararına tesis edilmiş kuruluşlar mânâsına gelmektedir ki, bir bakıma, hayrâtle eş anlamlıdır. **Meberrât** kelimesinin kökü her türlü iyilik, hayır mânâsına gelen **birr** kelimesidir ve Kur'ân'dan alıntı yapılarak sık sık vakfiyelerde zikredilen bir âyette şöyle tanımlanmaktadır :

"**Birr**, yâni, iyilik ve hayır, yüzlerinizi doğu ve batı yönüne döndürmeniz değildir. Fakat **birr**,

— Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden,

— Ona olan sevgisine rağmen malını akrabaya, yetimlere, yoksullara, yolda kalmış misâfirlere, dilenenlere, köle ve esirleri kurtarmaya veren,

— Namazını dosdoğru kılan, zekatını veren (kimselerin),

— Ahidleştikleri zaman sözlerini yerine getirenlerin;

— Sıkıntıda ve hastalıkta ve muharebenin kızıdığı zamanlarda sabır ve metânet gösterenlerin **birr**'idir.

— İnançlarında sâdık olanlar onlardır ve onlar takvaya erenlerin tâ kendileridir" (Kur'ân, II/177).

Vakfiyelerde sıkça zikredilen âyetlerden bir diğeri de şudur :

"Herkesin (ve her milletin) yöneldiği bir yönü ve yöntemi vardır.

Siz hayrât yapmaya koşun, bu hususta birbirinizle yarış edin..." (II/148).

İşte bu ve benzeri prensipler, Türk kültür hareketine, Türk hümanizmasına yön vermiş olan düsturlardır. Bilindiği üzere, hayrât ve meberrât, yahut müessesât-ı hayriye tâbirleri, Osmanlı literatüründe doğrudan ve karşılıksız olarak topluma ve bütün insanlara hizmet sunmak için yapılmış vakıf binâ ve kuruluşları ifâde etmektedirler. Bunları yapan vakıf kurucularının vakfiyelerde veya kitabelerde zikredilen en önemli sıfatları ise **sâhibü'l-hayrât ve'l-meberrât**'tır.

Görülüyor ki, "hayrât yapmakta, insanlığa hizmet sunmakta yarışmak, kültür sistemimizde bir kıymet hükmü, bir kültürel değer olarak benimsenmiş ve insanımızın ortaklaşa kabul ettikleri ve uydukları bir davranış modeli hâline gelmiştir. Bu kıymet hükmü ve davranış modelinin müşahhaslaşarak müessesesleşmesi neticesinde, özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, Türk dünyası bir baştan öbür başa hayrâtla donatılmıştır.

Herbiri Türk kültür yaratıcılığının ayrı bir örneğini teşkil eden bu hayrâtla, 1071'den itibaren kapılarını Türklere açan Anadolu ve daha sonra Rumeli ve Balkanlarda tabiat Türk kültürüyle kültürleştirilmiştir. Siyasî ve askerî bir varlık gösteremeyen bazı Türk sülâleleri bile kurdukları vakıf müesseseleriyle ve kültürel yaratıcılıklarıyla şöhret bulmuşlardır. Meselâ Mengücekler bunlardan biridir. Divriği'deki Ulucami, Mengüceklerin hizmetle - sanatı bütünleştirmedeki başarılarının ürünüdür. 1228'de yapılan bu şâheserin kuzey taçkapısını değirmi levhalar, şerit hâlinde yazılar ve fişkırان iri levhalar çerçeveler.

Ulucamiin 1243 yılında tanzim edilen vakfiyesi günümüze kadar ulaşmıştır. Vakfiyeye göre, yedi köyün yarı hisseleri cami gelir kaynağı olarak tahsis edilmişti. İmam, hatip, müezzin, mütevellî gibi birçok görevli maaşını bu vakıftan alıyordu.

Camiin minberi ahşap oymacılık sanatının şâheser örneklerinden birini teşkil etmektedir. Bu oymalar göze hoş gelen birer estetik unsur olmaktan öte, vakıf-kültürüne ruh veren bir mânânın ahşap minbere nakşedilişine vesile olmuştur. Gerçekten, Ulucamiin minberindeki bu oymalar, 7,5 asırlık bir mâziden seyircisine şöyle seslenmektedir :

"İlim öğretene, su getirene, kuyu kazana, meyve ağacı diken, mescid/ binâ eden, mushaf bırakan ve bir de anası, babası için mağfiret dileyen evlât yetiştiren kimsenin sevabı kesilmez, öldükten sonra da devam eder" (Hadis).

Bir vakıf ürünü olan bu camiin taçkapısında, vakıf kurucusu Ahmed Şah'ın âilesinin ongunu olan iki başlı doğan kuşu Türk - İslâm kültür sentezinin bir alâmetidir.

Divriği Ulucamiinin bitişiğinde hastalara şifâ dağıtan iki katlı dârüşşifâ, Fahrüddin Behramşah'ın kızı Turan Melek tarafından 1231 yılında vakfedilmiştir. Cami ve dârüşşifâ'dan oluşan bu külliyyede, "hemen hemen yakınoğunun hiçbir sanat eserinde görülmeyen plastik etkilerle, Sasânî sanatının, Gazne sanatının, Steplerin hayvan sitilinin, İran Selçuk devri alçı dekorasyonunun, yakınoğu ahşap işçiliğinin taş malzeme ile yeniden yorumlanmış ve hayranlık uyandıran bir teknikle gerçekleştirilmiş" eşsiz bir sentezini bulmaktayız.

Neredeyse 8 asırlık yaşa sahip bu cami ve dârüşşifâ, Türk vakıf eserlerden sadece ikisidir... Camiîn hâlâ mevcut olan ahşap minberi üzerinde, bu ve benzeri eserlerin yapılışında sosyal sistemi harekete geçiren kültür sisteminin kıymet hükümleri yer almaktadır. Oradaki hadis tahlil edilerek maddeleştirilirse,

- İlim yapmak ve yaymak,
- Toplumun su ihtiyacını gidermek,
- Toprağı ağaçlandırmak,
- Mescid ve cami yapmak,
- Kitap yazmak ve nesilden nesile geçmesini sağlamak,

— Ana - baba için mağfiret dilemek diğer bir ifâdeyle atalara karşı saygılı olmak gibi kıymet hükümlerinin, sosyal sistemi yönlendirdiği ve kontrol ettiği anlaşılmaktadır. Bu iki esere hayat veren de bu kıymet hükümleridir. Burada dikkat çekici diğer bir husus da, dârüşşifânın mimarî yapısında kullanılan kültür unsurlarıdır. Birçok kültürden muhtelif unsurlar alınmış, fakat bunlardan hiçbirisi taklit edilmeksizin, yeniden yorumlanmış ve yaratıcı düşünceyle yeni bir sentez gerçekleştirilmiştir.

İşte bu mekanizma dâhilinde, kültür sistemimizde yer alan normlar, değerler ve bilgiler, sosyal sistemi harekete geçirmiş ve vakıf yoluyla müesseseseleşmişlerdir.

- Tabiata hâkim olma,
- Coğrafyayı kültürleştirip vatan hâline getirme,
- Sosyal ve iktisadî farklılaşmaları en aza indirme,
- İlim yapma, toplumun bilgisini artırma,
- Şehirleşme, sosyal bütünleşmeyi sağlama,
- Kısacası toplumda huzuru sağlama, insanları mutluluk içinde yaşatma arzu ve ideali, yollar, köprüler, kervansaraylar, camiler, hanlar,

hamamlar, çeşmeler, zâviyeler, kütüphâneler yapımına yol açmış, nihâyet Türk şehirlerine şahsiyet kazandıran birer kültür âbidesi diyebileceğimiz Osmanlı külliyelerini doğurmuştur.

Ekrem Hakki Ayverdi'nin tesbitlerine göre, sırf Bulgaristan'da, 3339 adet Türk vakıf hayratı mevcuttur (Avrupa'da Osmanlı mimarî eserleri, IV, İstanbul 1982, s. 11-191). Bunlardan 2356'sını cami ve mes-cidler, 142'sini medreseler, 273'ünü mektepler, 174'ünü tekke ve zâviyeler, 42'sini imâretler, 24'ünü köprüler, 16'sını kervansaraylar, diğerlerini ise hamam, ılıca, türbe, kale, çeşme, sebîl, kütüphâne, vb... hayrât teşkil etmektedir. Şüphesiz bunlar Bulgaristan'daki Türk eserlerinin tamamı değil, sâdece tesbit edilebilenlerdir. Bunlarla ilgili 400'e yakın vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde hâlen mevcuttur. Diğer arşivlerimiz tarandığında şüphesiz bu sayı artacaktır.

Eski Cumalı Hâmid, Tırnova için,

"Turefâsı çok, şu'arâsı çok, ulemâsı çok, sulehâsı çok,

Doludur, gevher-i ilm ü ma'rifet ile medîne-i Tırnova"

diyor. Sâdece Tırnavo değil, Bulgaristan'daki bütün Türk şehirleri böyledi. Zira Osmanlılar döneminde, diğer Türk illerinde olduğu gibi, Bulgaristan'da da, hemen hemen her köy, Kıdemli Baba Sultan, Akyazlı Sultan, Balı Baba, Demir Baba, Kalıgra Sultan gibi alp-erenlerin temsil ettiği devrin kültür evleri olan bir zâviye, her şehir günün üniversiteleri olan bir külliye etrafında kurulmuştu. Bulgaristan'daki külliyelere bir iki örnek vermek gerekirse, Filibe'de Şihabeddin Paşa, Hazergrad'da İbrahim Paşa ve Sofya'da Sofu Mehmed Paşa külliyelerini sayabiliriz.

Türk külliyelerinin, yazılı ve sözlü kültür tarihimiz ve özellikle üniversite-halk ilişkileri açısından önemini başka bir yerde tahlil etmeye çalışmıştım. Onun için aynı konuya tekrar dönmek istemiyorum. Zaten Bulgaristan'daki Türk vakıf eserlerinden birçoğunu da benden sonraki konuşmacılar daha tafsilâtlı bir şekilde anlatacaklar. Bu tebliğlerden sonra, benim teorik bir çerçevede izah etmeye çalıştığım vakfın Türk kültür sistemi içindeki yeri ve önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bu sebeple sözlerimi daha fazla uzatmak istemiyorum. Ancak bir noktaya daha temas etmeden geçemiyeceğim.

Bir batılı coğrafyacı, "Balkanlar bir coğrafi bölge olmaktan öte, başlıbaşına bir problemdir" diyor (A. Blanc, *Géographie des Balkans*, P.U.F. Paris 1965, s. 6). Ancak hemen belirtelim ki bu problem, bölgede Türk dünya nizamının hâkim olduğu dönemlerin bir problemi değil, son yüzyılda Avrupa ve Rusya'nın bölgeye müdâhaleleri neticesinde ortaya çıkmış

olan bir problemdir. Hollandalı şarkiyatçı M. Kiel, Bulgaristan'daki **Kıdemli Baba Sultan** tekkesiyle ilgili incelemesinde, "Bulgar İmparatorluğu zamanında, Bulgaristan'ın şimdiki güney batı köşesi olan bu mıntıka, ıssız ve boşaltılmış hiçbir insanın bulunmadığı bir toprak parçasıydı. Filibe ve Edirne arasındaki 150 km'lik şerit, çok zor yaşanabilecek bir yerdi. Rahat yüzü görmeyen memleket, ancak Osmanlıların kesin fethinden sonra sükûna kavuştu. Yeniden işlenmesi gereken boş memleketin iskânı için derhal büyük ölçüde yatırımlara girildi" diyor / "Bulgaristan'da eski Osmanlı mimarisinin bir yapıtı", *Belleten*, XXXV/137, 1971, s. 46-47).

İşte bu hayrât hareketi sâyesindedir ki, daha önce bahsettiğimiz zaviyeler, külliye ve diğer kamu kuruluşları inşa edilerek, arazi işlenebilir ve üzerinde yaşanabilir hâle getirilerek bölgeye Türk kültürü hâkim kılındı. Ne var ki, bölgeden Türk idaresi çekildikten bu yana, konuşmamın başında belirttiğim gibi, ortaya çıkan devletler, meselâ Bulgarlar ad değişikliği gibi bir takım tedbirlerle, geride kalan Türk sosyal sistemini yok etmeye çalışırken, diğer taraftan da bölge coğrafyasına Türk damgasını vuran vakıf kültür ürünlerini ya yok etmek ya hristiyanlaştırmak ya da bulgarlaştırmak yolunu denemektedirler.

Gerçekten Türk eserlerinden birçoğu bugün yerinde yoktur, çünkü yakılmış veya yıkılmıştır.

Orijinal bir Türk sanat harikası olan Akyazılı Sultan Tekkesi, hristiyan azizi Athanasius'a mal edilmek istenmiş, hattâ Balkan Harbi sırasında türbenin tepesine haç dikilmiştir. Ancak 1914-18'de Akyazılı Rumenslere geçince haçın yerini yine hilâl almıştır (S. Eyice, "Akyazılı Sultan Tekkesi", *Belleten*, XXXI/124, Ankara 1967, s.575-576).

Deliorman'da, Kemaller kazasına bağlı Mumcular köyünün batısında bulunan **Demir Baba Tekkesi** ise 1925'lerde bulgarlaştırılmak istenmiş, buranın, Bulgarları Volga bölgesinden Tuna bölgesine getiren ve Tuna deltasında 659'da İmparatorluğun temelini atan Asparuh Han (öl. 691)'ın mezarı olduğu iddia edilerek, Kemaller kasabasına İsparih adı verilmiştir. Fakat mahkemede bu iddiayı ispat edememişlerdir (O. Kesioğlu, *Bulgaristan'da Türkler*, Ankara 1985, s. 50-53).

Bunlar Türk vakıf kültürüyle diğer kültürler arasındaki bir mücadelede başka bir şey değildir. Öyle zannediyorum ki dünyanın neresinde olursa olsun, eski kültür varlığımız ilmi araştırmalarla ortaya konulduca, eski Türk illerinde hayatta kalma kavgası veren soydaşlarımız, sosyal sistemlerini ayakta tutacak kültür değerlerine yeniden kavuşacaklar; daha dinamik ve yaratıcı olacaklardır...